

Çağatay Türkçesinin Sözcük Üzerine Birkaç Sözcük Üzerine

Ersin Teres*
(İstanbul)

Çağatay Türkçesi, tarihi Türk dilleri arasında önemli bir yere sahiptir. Ali Şîr Nevâî ile klasik bir hal olan bu dil, gerek sözcük açısından gerekse sözcük içine alınıldığı sözcükler açısından büyük bir önem taşımaktadır. Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlere bakıldığında bu dilin geniş sözcük açığı açıkça görülecektir. Bu sözcük tespiti edebilmek amacıyla 55 kadar Çağatayca metnin sözcükleri bir araya getirilerek bir Çağatayca Sözcük hazırlama ihtiyacı duyulmuştur. Hazırlanan fakat henüz yayımlanmayan bu sözcük bu makale için bir veri tabanı oluşturulmasına yardımcı olmuştur. Yaklaşık 27.450 sözcük içeren bu sözcük, Çağatay Türkçesinin sözcük açığının ayrıntılı bir şekilde ortaya konulması ve incelenmesi gerektiğini göstermiştir. İşte bu makale de Çağatay Türkçesinin sözcük açığından birkaç sözcüğün ayrıntılı bir şekilde incelenmesi için hazırlanmıştır. Makalede Çağatayca Türkçesinin sözcük açığı içerisinde yer alan *çağruğ* “bir cins doğan”, *köykenek* “kartal cinsinden av kuşu, doğana benzer bir av kuşu”, *kopurğa* “baykuş”, *çupçuk* “serçe” gibi kuş isimleri üzerinde durulacaktır.

* İstanbul Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: ersinteres@gmail.com.

çağruk

Taradığımız Çağatay Türkçesi metinlerinden yalnızca Ali Şîr Nevâî'nin *Muhakemetü'l-luğateyn* adlı eserinde rastladığımız sözcük burada kuş isimleri sayılırken geçmektedir. Metinde bu kuşun yaz kuşlarından bir kuş olduğu belirtilmiş ve diğer yaz kuşları ile birlikte ismi sayılmıştır.

yana yazı kuşlarıdın toğdağ ve toğdarı, çağruk, kıl kuyruğ, kula purğa, yapalağ, kuladu, leglek, çaylak, kara kuş, télbe kul, cıkcıg dék kuşlarını atları yoktur. (ML: F779b1)

yine ova kuşlarından toğdak ve toğdarı, **çağruk**, kıl kuyruğ, kula purğa, yapalağ, kuladu, leglek, çaylak, kara kuş, télbe kul, cıkcıg gibi kuşların adları yoktur (Özönder 1996: 211)

Sözcüğün aynı dönemin farklı metinlerinde görülmemesi bizi tereddüte düşürse de atmacagiller (accipitridae) familyasından “kıvrık, kısa gagalı, ince uzun keskin pençeli, bir atmaca türü” olan *çakır kuşu* (*Accipiter gentilis*) ile ilişkili olduğunu düşünmekteyiz (www.hayvanansiklopedisi.com/Cakir-Kusu, [02.01.2012]). *çakır kuşu* (*Accipiter gentilis*) sırt boyu kahverengi ya da gri tüylü, göğsü beyaz ve enine kahverengi çizgili olan bir kuştur. Yaklaşık 55-60 cm boya sahiptir.

(<http://www.schulbilder.org/malvorlage-habicht-i15760.html>)

Alçaktan uçan bir kuş olduğu için daha çok tavşan ve keklik avlamak için kullanılır. Ateş sarısı gibi parlayan gözleri vardır (http://tr.wikipedia.org/wiki/Bayağı_çakır_kuşu, [02.01.2012]).

Wilhelm Radloff sözcüğün Osmanlıcada *çakır doğan* “büyük bir atmaca” şeklinde yer aldığını aktarmaktadır (Radloff III: 1834). Clauson ise *çakır* maddesinde yer verdiği sözcüğün Osmanlıcada genelde *çakır doğan* “bozdoğan, kaya doğanı” ifadesi içinde geçtiğini ve muhtemelen Latince *sacer* “ulu doğan” sözcüğünün bozulmuş biçimi olan Arapça *saqr*’ın bozulmuş biçimi olduğunu ileri sürmektedir (Clauson 1972: 409b). Bunun yanında Clauson, “bozdoğan, kaya doğanı” anlamındaki *çağrı* sözcüğünün de Latince *sacer* “ulu doğan” sözcüğünün bozulmuş biçimi olduğunu ifade etmiş, sözcüğün aktarım yolunun karışık olduğunu da eklemiştir (Clauson 1972: 410a). Andreas Tietze *çakır II* maddesi altında açıkladığı sözcüğü “bir cins doğan” şeklinde anlamlandırmıştır (Tietze 2002: 466a). Türkçe sözlükte *çakır* için “bir cins doğan” karşılığı verilmiştir (TS 2005: 800-801). Sözcük tarihi Türkçenin metinlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de *çakır kuş* “doğan” biçiminde yer almaktadır (Yüce 1993: 110).

çakır sözcüğü Çağatay Türkçesinde *çakır kanat* “bir tür ördek” (Veliamanof-Zernof 1868: 234), *çakır* “gri-gözlü”, *çakır kanat* “bir tür su kuşunun adı” (Seng. 207v23) gibi ifadelerde de karşımıza çıkmaktadır.

Gerhard Doerfer, *çağruğ* sözcüğünün *çakır* “bir cins doğan, büyük bir atmaca” sözcüğünün küçültmeli biçimi olduğunu düşünmektedir (Doerfer 1967 III: 1041). Bize göre de bu görüş doğru olmalıdır. Günümüz Türk dillerinden olan ve Çağatay Türkçesinin günümüzdeki temsilcilerinden sayılan Özbek Türkçesinde rastladığımız *çağırık* “köl kuşi, bakıq bilen tirikçilik qiladi rengi aqış, ağırlığı 1 kg. keledi” biçimi bu görüşü desteklemektedir (Abdullayev 1964: 116). Bütün bu veriler doğrultusunda sözcüğün gelişiminin *çağruğ* < *çağ/ır* + *uğ* biçiminde olması gerektiğini söyleyebiliriz.

köykenek

Çağatay Türkçesi ile ilgili olarak taradığımız metinlerde rastladığımız ilginç sözcüklerden biri de *köykenek* sözcüğüdür. *Şecere-i Terâkime* ve *Şîbân Han Divan*'ında rastladığımız bu kuş adı Çağatay Türkçesi sözlüklerinde *köykenek* “muymul cinsinden bir kuş, kartal cinsinden av kuşu, doğana benzer bir av kuşu” karşılıklarıyla yer almıştır (Abuş. 368; Seng. 307v25; LÇ: 263a; DTO: 480).

Alka İvliniñ mā'nası muvāfiq tēmek bolur, tamğasının şūreti bu turur: kuşu köykenek (ŞTe: 82b9-10)

Alka Evlinin anlamı “uygun”dur, damgasının şekli şudur: . Kuşu köykenek. (Ölmez 1996: 247).

*köykenek birle yapalak karga kuzgun yığlışıp
ay Şibân zülfi tüninde yolcu bîdâr özgeçe*

(ŞHD: 151a5)

Köykenek ile baykuş, karga, kuzgun toplaşır,
Ey Şiban karanlık gecesinde yolcu başkaca uyanıktır.

Yalnızca iki metinde rastladığımız bu sözcük günümüz Türk dillerinde de varlığını sürdürmektedir. Güney Sibiry Türk dillerinden Hakas Türkçesinde *köykenek* “bozdoğan” (HakRS: 88b), Altay Türkçesinde *küygenek* “aladoğan” (OyrRSI: 99a) biçimleri ile yer almaktadır. Yine sözcüğe Kazak Türkçesinde *küykentay* “doğanın küçük, ona benzer” (KazTS: 144a), Özbek Türkçesinde *kökentay* “laçınlar ailesine giren yırtıcı kuş” (UTİL: 413a) biçimlerinde rastlamak mümkündür. Zühal Ölmez, *Şecere-i Terâkime* yayımında Kazak Türkçesindeki *küykentay* ve Özbek Türkçesindeki *kökentay* biçimlerinin *köykenek* kuşunun bu dillerdeki adlandırılışı olduğunu aktarmıştır (Ölmez 1996: 292-293).

Bahaddin Ögel, Kırgız Türkçesindeki *küykö* (KırgS: 544a) sözcüğünün *köykenek*'in kökü olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, *köykenek* sözcüğü *küykö* sözcüğünün küçültme eki almış biçimidir (Ögel 1993: 358-359).

Bize göre de Çağatay Türkçesinde *küykö* ya da *köyke* biçiminde bir kök

bulamasak da bu sözcük **köykö* kökünden +*Ak* küçültme eki ile (*köykenek* < *köyke* + (*n*)*ek*) türemiş olmalıdır. Kırgız Türkçesinde bulunan *küykö* (KırgS: 544a) kökü ve Güney Sibirya Türk dillerinden Hakas Türkçesindeki *köykenek* “bozdoğan” (HakRS: 88b) ve Altay Türkçesindeki *küygenek* “aladoğan” (OyrRSI: 99a) biçimleri *köyke*, *küyge* ya da *küykö* biçiminde bir kökün olduğunu göstermektedir.

ķopurġa

Çağatayca metinlerde rastladığımız ancak kökenini açıklamakta rastladığımız kuş adlarından biri de *kopurġa* sözcüğüdür. *Mevlânâ Sekkâkî Divânı*’nda rastladığımız sözcük bu metinde “baykuş” anlamı ile geçmektedir. Bu metnin dışında Çağatayca metinlerde sözcüğe rastlanamamıştır. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde de rastlamadık.

*ķopurġalar ivi bolġan ġarâb Türkistân
hümây-ı himmetiñizdin érür çü Bâġ-ı İrem*

(SD: 216)

Baykuşlar evi olan harap Türkistan
İrem bağı olması Himmet kuşundandır.

Sözcük tarihi Türkçenin metinlerinden *Divânû Lugâti’t-Türk*’te *ķoburġa* “baykuş” biçiminde bulunmaktadır (Atalay I: 489; Dankoff-Kelly 1985: 141). Diğer tarihi metinlerde ise sözcüğe rastlamadık.

Sözcüğün kökü konusundan net bir açıklama getirmek mümkün gözükmemektedir. Bu konuda görüş belirten Clauson, sözcüğü *koburğa* “baykuş” biçiminde aktarmış, kökeni konusunda herhangi bir açıklama getirmemiştir (Clauson 1972: 587a). Marcel Erdal ise kökünü açıklamamış, sözcüğün tarihi Türkçenin metinlerinde genellikle hayvan adları türe-ten +gA eki ile türemiş bir sözcük olduğunu ifade etmektedir. Çağatay Türkçesine ait taradığımız metinlerde ve Çağatay Türkçesi sözlüklerinde *kobur* ya da *kubur* biçiminde bir köke rastlamasak da bu sözcüğün *kopurğa* < **kobur* + *ğa* biçiminde gelişmiş olması muhtemeldir. Bu ekli türemiş hayvan ve kuş isimlerin tarihi Türk dillerinde ve Çağatay Türkçesinde fazlaca bulunduğu düşünüldüğünde bu açıklama mantıklı gelmektedir.

çekürge “çekirge” (< **çekür* + *ge*) (Atalay I: 490; Dankoff-Kelly 1985: 89), *karğa* “karga” (< **kara* + *ğa*) (LÇ: 217b; DTO: 400), *torığa* “tarla kuşu” (< **tori* + *ğa*) (Erdal 1991: 83-85) vb.

çupçuk

Çağatay Türkçesinin sözcük hazinesi içerisinde rastladığımız sözcüklerden birisi de yine bir kuş ismi olan *çupçuk*’tur. “Serçe” anlamına gelen sözcük Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Luğat-i Çağatay* ve *Dictionnaire turk-oriental*’de *çupçuk* “serçe, güncişk, cadu kuşu” şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 154a; DTO: 290). Sözlüklerde *çupçuk* biçiminde rastladığımız sözcüğün yazımı konusunda tam bir netlik söz konusu değildir. Bazı metin yayımlarında sözcük *çopçuk* biçiminde okunmuştur.

kim her biri bir çopçuk yumurtkasıca ve üstide gevher-i şeb-çerāğ kim milk-i ħarābj ērdi ve ol tācnı altun zincir bile başı muhāzisiğa asar irdi (TEH: T731a24).

Ki her biri bir serçe yumurtası gibidir ve üstünde gece mumunun cevheri vardır ki harap bir mülktür ve o tacı altın zincir ile başı paraleline asar idi.

Bu şekildeki bir okuyuş hatalı olmalıdır. Çünkü sözcüğün günümüz Türk dillerinde yaşayan biçimlerine baktığımızda genellikle dar ünlülü olduğu görülecektir. Kazak Türkçesinde *çipçik*, Başkurt Türkçesinde *sıpsık* biçimleri bulunmaktadır (Räsänen 1969: 109). Bu yüzden de sözcüğün doğru biçiminin *çupçuk* olması gerektiği görüşündeyiz.

Bunun yanında sözcük Karahanlı Türkçesinin metinlerinden *Atabetü'l-Hakayık*'ta *çipçik*, *çapçuk*, Osmanlıca'da ise *çimçik* biçimlerinde görülmektedir (Räsänen 1969: 109). Yani tarihi Türk dillerindeki biçimler de sözcüğün doğru biçiminin *çupçuk* olması gerektiğini göstermektedir.

Kelimenin gelişimi konusunda da bir netlik söz konusu değildir. Bizim bu konudaki görüşümüz kelimenin *çupçuk* < *çup + çuk biçiminde türemiş olduğudur. Sözcükteki +çUk eki tarihi Türk lehçelerinde küçültme ve yer bildirme işlevinde kullanılmış bir ektir. Muhtemelen bu ek +çU ekinin +k küçültme eki almış biçimidir.

kayaçuk “güzel kokulu bir dağ otu” (< *kaya* ‘kaya’ + *çuk*) (Atalay III: 177; Dankoff- Kelly 1985: 134), *monçuk* “atın boynuna takılan değerli taş, aslan tırnağı, muska gibi şeyler” (< *mon*+*çuk*) (Atalay I: 475; Dankoff-Kelly 1985: 119).

Çağatay Türkçesinin sözvarlığına baktığımızda +çUk eki ile türemiş başka kuş isimlerine de rastlarız. Meselâ *çoğurçuk* “sığırcık” sözcüğü bunlardan bir tanesidir. Bütün bu veriler eşliğinde sözcüğün *çupçuk* < *çup + çuk şeklinde geliştiği açıktır. Serçe kuşunun küçük bir hayvan olması da sözcükte ekin küçültme işlevinde kullanıldığı görüşünü güçlendirmektedir.

Sözcüğün kökü konusunda da tam bir netlik yoktur. Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Kelürname*'de *çumçuğ* biçiminde ve “serçe” anlamında

bir başka sözcüğün varlığı işi daha da karıştırmaktadır (Kel. 33b13). Çok açık olmasa da bizim görüşümüz sözcüğün kökünün Farsça *çüb* “çomak, sopa; çöp” (< Far. *çüb*, St. 401b) sözcüğünden geldiği yönündedir. Bu sözcük *Seb'a-yi Seyyare* ve *Hayretü'l-Ebrar* gibi metinlerde görülmektedir.

*niçe bolsa çupçuķka cadu lakab
köpidin kıtur sayd-ger köp tarab*

(Sİ, XXXV: 2971)

Ne kadar serçeye cadı lakabı verilse de

Avcı (bundan) herkesten daha çok mutluluk duyar.

Kısaltma ve Kaynaklar

Abuş.: Abuşka

DTO: Dictionnaire turk-oriental

HakRS: Hakasça-Rusça Sözlük

KazTS: Kazakça-Türkçe Sözlük

Kel.: Kelürname

KırgS: Kırgızca Sözlük

LÇ: Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî

ML: Muhakemetü'l-lugateyn

OyrRSI: Oyrötçe-Rusça Sözlük

SD: Mevlânâ Sekkâki Divanı

Seng.: Senglah

Sİ: Sedd-i İskenderi

St.: Steingass

TEH: Tarih-i Enbiya ve Hükema

TS: Türkçe Sözlük

UTİL: Uzbek Tilining İzahli Lugati

Abdullayev, F. A., *Özbek Tilining Harezmi Şivälâri, Lugat, II Harezmi Şivälâri*ning Täsniñi, ÖZSSR Fänlär Akademisi Näsriyeti, Taşkent, 1964.

- Abik, Deniz, *Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Dil veTarih-Coğrafya Fakültesi, 1993.
- Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1939-1943 (1992³).
- Atalay, Besim, *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara, 1970.
- Baskakov, N. A., A. İ. İnkicekova, *Hakassko-russkiy slovar'*, Moskva, 1953.
- Baskakov, N. A., T. M. Toşçakova, *Oyrotsko-russkiy slovar'*, Moskva, 1947.
- Clauson, Sir Gerhard, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*, E. J. W. Gibb Memorial Series, New Series, XX, London, 1960.
- Clauson, Sir Gerhard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972.
- Doerfer, Gerard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1963, 1965, 1967, 1975.
- Ekabirov, S. F., T. A. Elikulov, S. İ. İbrahimov, N. M. Memetov, vd. *Uzbek Tilining İzahli Lugati*, 2 c., Moskva, 1981.
- Eraslan, Kemal, *Mevlânâ Sekkâki Divanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- İbragimov, A., *Kelürname*, Taşkent, 1982.
- Kazak Türkçesi Sözlüğü*, çev. H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1984.
- Ölmez, Zuhâl, *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yayınları, Ankara, 1996.
- Özönder, Sema Barutçu, *Alî Şir Nevayî, Muhakemetü'l luateyn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Radloff, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*, St. Peterburg, 1893-1911 (1960, I-IV. Leiden, 1963, I-IV, Moskva).

- Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, 1969.
- Steingass, Francis Joseph, *Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*, Routledge & K. Paul, London, 1892.
- Şeyh Süleyman Efendi Buhari, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul, 1298.
- Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I. Cilt A-E*. Simurg Yayınları, İstanbul-Wien, 2002.
- Tören, Hatice, *Ali Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- Veliamanof-Zernof, V., *Slovar dğataysko-turetskiy*, St. Petersburg, 1868.
- Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü I-II*, çev. A. Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1945-1948 (1988²).
- Yüce, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- www.hayvanansiklopedisi.com/Cakir-Kusu, [02.01.2012].
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Bayağı_çakır_kuşu, [02.01.2012].
- <http://www.schulbilder.org/malvorlage-habicht-i15760.html>